

Citation:

Ренчка, І. (2022). Мовні засоби вербалізації феномена «опір радянській тоталітарній системі» (на матеріалі публіцистичних та епістолярних текстів Валерія Марченка). *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, 57, Article 2620. <https://doi.org/10.11649/sfps.2620>

Renchka, I. (2022). Movni zasoby verbalizatsii fenomena «opir radians'kii totalitarnii systemi» (na materialii publitsystychnykh ta epistolarnykh tekstiv Valerii Marchenka). *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, 57, Article 2620. <https://doi.org/10.11649/sfps.2620>

Інна Ренчка
(Національний університет
«Києво-Могилянська академія», Київ)

Мовні засоби вербалізації феномена «опір радянській тоталітарній системі» (на матеріалі публіцистичних та епістолярних текстів Валерія Марченка)

У тоталітарних державах ХХ століття мові відводилася особлива роль. Її використовували як засіб ідеологічного впливу на масову свідомість і формування соціальної реальності. Мова ставала виразником панівної ідеології, зміст якої закріплювався в мовно-когнітивних одиницях – ідеологемах. На думку Г. Гусейнова, ідеологема є характеристикою казенно-публічного режиму мовної поведінки, відтинком усного чи писемного тексту, що відсилає до світоглядних норм та ідейних настанов, якими керується суспільство (Гусейнов, 2003, с. 27). Ідеологеми формувалися в промовах керівних осіб держави, партійних документах, директивах і розпорядженнях органів влади, текстах матеріалів партійних з'їздів і поширювалися за посередництва офіційної пропаганди (засобами

This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 3.0 PL License (creativecommons.org/licenses/by/3.0/pl/), which permits redistribution, commercial and non-commercial, provided that the article is properly cited. © The Author(s) 2022.

Publisher: Institute of Slavic Studies, Polish Academy of Sciences
[Wydawca: Instytut Sławistyki Polskiej Akademii Nauk]

літератури, преси, радіо, телебачення). Функція мови за таких обставин зводилася до реалізації ідеологічних приписів (Купина, 1999, с. 7). Уперше питання специфічного використання мови в тоталітарному суспільстві порушив англійський письменник Дж. Орвелл, який у романі *1984* на основі спостережень мовної практики нацистського і радянського тоталітарних режимів розкриває способи мовного маніпулювання та формулює мету мови тоталітаризму – «новомови» («newspeak»): «Мета Новомови полягає не тільки в тому, щоб бути засобом вираження світогляду й мислення, які властиві Ангсоцу (керівній партії. – І. Р.), а й щоб унеможливити всі інші форми думки» (Орвелл, 2015, с. 155). Роман Дж. Орвелла сприяв зростанню наукового зацікавлення явищем новомови у світі. Зокрема, тоталітарній мові комуністичного зразка, що побутувала в СРСР і країнах соціалістичного табору, присвячені дослідження Д. Вайса (Вайс, 2007), А. Вежбицької (Вежбицка, 1993), М. Гловінського (Гловінський, 2001), Г. Гусейнова (Гусейнов, 2003), О. Єрмакової (Єрмакова, 1997), Т. Крючкової (Крючкова, 2008), Н. Купіної (Купина, 1995, 1999), Л. Масенко (Масенко, 2017), П. Серіо (Seriot, 1985, 1992), Ф. Том (Thom, 1987) та ін.

Водночас вивчення новомови спонукає дослідників звертати увагу й на протилежні за значенням і функціями мовні явища, що виникають як форма протидії тоталітарній мові та загалом політичному режимові, форма інтелектуального спротиву ідеологічному тиску. У праці, присвяченій одному з аспектів антитоталітарної мови в Польщі, зокрема розмовним позначенням політичної поліції, А. Вежбицька зазначає, що «польська антимова спрямована не проти суспільства, а проти номенклатури, яка сама по собі є родом антисуспільства. Номенклатура – хранитель офіційної мови, тоді як суспільство – хранитель підпільної мови: саме в ньому виражаються, формуються і стають спільним надбанням цінності цього суспільства» (Вежбицка, 1993, с. 108). Для найменування антитоталітарних виявів на вербальному рівні в умовах тоталітарної чи напівтоталітарної держави дослідниця обирає термін «мовна самооборона» й пояснює її як «винахід способів вираження [...] для тих емоцій, відношень та ідей, що не можуть бути відкрито виражені в умовах жорсткого політичного контролю життя країни» (Вежбицка, 1993, с. 108). Не менш важливо те, що, на думку авторки дослідження, антитоталітарна мова є формою національної самооборони, вона забезпечує протидію пропаганді, посилює бажання боротися: «Її роль у збереженні тотожності, духу і внутрішньої свободи нації важко переоцінити» (Вежбицка, 1993, с. 108).

Тоталітарна мова породжує різні форми мовного протесту, і чи не найпоширеніші з-поміж них – критика та висміювання тоталітарних наративів і символів. Польський дослідник тоталітарного дискурсу М. Гловінський з-поміж захисних реакцій на новомову виокремлює таке явище, як розвиток сміхової культури, зокрема гротескної літератури, складником якої є пародія на тоталітарну мову, що «вчить недовіри й підозри щодо новомови, демонструє її механізми, вказує на зловживання» (Гловінський, 2001, с. 181).

Російська дослідниця Н. Купіна розглядає антитоталітарну мову як протидію мовному диктату, мовний спротив, що полягає у свідомій руйнації ідеологічних догм та норм і виявляється у двох формах: активної боротьби проти новомови («прагнення носіїв мови вирватися з лещат ідеологічних стандартів, подолати обмеженість тоталітарного світогляду») та ігнорування політизованої мови на користь «традиційної», позбавленої ідеологічних нашарувань (Купіна, 1999, сс. 6–7). Дієвим засобом мовного спротиву тоталітарній системі, як слушно зауважує зазначена авторка, є деформація прецедентних текстів, що призводить до руйнування офіційних ідеологем та міфів, а зрештою – до відмови від накинutoї картини світу (Купіна, 1995, с. 111).

Як синонімі «мовному спротиву» та «мовній самообороні» на позначення антитоталітарної мови вживають терміни *прихований мовленнєвий опір* (Андреева, 2009), *мова самозахисту* (Гусейнов, 2003), *альтернативний дискурс* (Зарецький, 2008), *неформальне комунікативне поле* – на противагу «офіційному, ідеологічному, формальному» (Тарнашинська, 2012) та ін. Дослідники В. Андреева, А. Бонола, Г. Гусейнов, Г. Копніна, Н. Купіна, Дж. В. Янг відзначають, що способи вербального втілення антитоталітарних настроїв можуть бути різноманітні: повсякденна розмова, мовний досвід окремих людей (учених, громадських діячів), політичні жарти, анекдоти, частівки, авторські пісні, художні та публіцистичні твори тощо й мати відповідно загальнонародний, субкультурний або індивідуальний характер (див.: Андреева, 2009; Бонола, 2017; Гусейнов, 2003; Копніна, 2020; Купіна, 1995, 1999; Young, 1991). Ідейне спрямування таких текстів можна визначити як свідому настанову на незгоду з тоталітарними приписами, критику недоліків офіційної політики та боротьбу з режимом. За словами Дж. В. Янга, упровадження тоталітарної мови викликало в людей цинізм і скепсис, а також зумовлювало «актуалізацію альтернативних дискурсивних підсистем там, де обов'язковою була тоталітарна підсистема» (Young, 1991, сс. 224–226).

Аналізуючи різножанрові тексти тоталітарної доби, дослідники сходяться на думці, що в радянський період на протигагу офіційному комунікативному простору, створеному політичним режимом за допомогою арсеналу ідеологем і засобів впливу на масову свідомість, вибудовувався антитоталітарний тип комунікації, який можна окреслити як простір вільної думки та слова. Незважаючи на зростання зацікавлення науковців цим питанням в останні десятиліття, розвідок, присвячених антитоталітарній мові на українських теренах, практично немає, що й спонукало до вибору визначеної теми, зокрема досі не був предметом наукового вивчення індивідуальний мовний спротив як реакція на ідеологічний тиск з боку радянської держави.

Мета запропонованого дослідження – висвітлити способи, форми та засоби мовного опору радянській тоталітарній ідеології і її вербальному втіленню – радянській новомові, реалізовані в дискурсивному просторі, створеному дисидентом Валерієм Марченком. Матеріалом дослідження слугували фрагменти статей, приватних і відкритих листів В. Марченка, зібраних у виданнях *Листи до матері з неволі* (Марченко, 1994) та *Творчість і життя* (Марченко, 2001), що визначаємо як опозиційні офіційному дискурсу факти мовлення, які ілюструють мовний спротив особистості у протиборстві з тоталітарною системою. Спираючись на дослідження А. Вежбицької, Н. Купіної, Г. Гусейнова та ін., такі фрагменти текстів уважаємо елементами антитоталітарної мови.

В. Марченко – учасник руху опору української інтелігенції 1960–1980-х років, спрямованого проти національної дискримінації українців у СРСР, посилення русифікації, утисків української мови та культури, ідеологічного тиску, обмежень свободи слова, а також політичних репресій та арештів українських патріотів. Протестна діяльність полягала в поширенні самвидавної літератури, написанні статей, колективних та особистих викривальних заяв і листів, участі в зібраннях і конференціях, виступах із критикою державної мовної та національної політики, виготовленні листівок на захист прав людини та нації тощо. Національна проблематика становила основу інакомислення українських дисидентів, набуваючи визначального значення в їхній просвітницькій та громадській діяльності. У цьому нонконформістському середовищі формувався полярний щодо офіційного дискурсу комунікативний простір. Як зауважує Г. Почепцов, «дисидентство породжувало альтернативний інформаційний потік. Тут була не просто додаткова інформація, а інформація, яка базувалася на

іншій моделі світу, яка знаходилася в конфлікті з домінуючою моделлю» (Почепцов, 2012, сс. 388–389). Усвідомлення невідповідності пропагованих тез реальному станові речей, зокрема щодо взаємозбагачення й процвітання національних мов і культур, братерства й рівноправності народів у межах Радянського Союзу, викликало прагнення звільнитися від чужих накиннутих сенсів, вирватися з національної неволі та здобути право на вільний розвиток своєї мови і культури.

Виразними рисами писемного мовлення учасників національного руху, що простежуються в їхньому листуванні та публіцистичних дописах, є гумор, іронізування та глузування з ідеологічних реалій, пародіювання офіційного лексикону, мовних штамів, стереотипних формул тоталітарної мови. М. Коцюбинська з приводу подібних стилістичних особливостей епістолярію українських правозахисників зазначає, що це була «своєрідна відрухова захисна реакція на наростання ідеологічної задухи, відповідь морально здорового організму на тиск і парад абсурдів. У тому середовищі це вважалося добрим тоном, негласною нормою поведінки» (Коцюбинська, 2009, с. 142). Такі прийоми антитоталітарної комунікації притаманні творам київського журналіста, літератора, перекладача В. Марченка, автора публіцистичних праць і листів, у яких він викриває правду про згубні для українського народу наслідки радянської політики. Написання статей, зберігання творів самвидаву, передача матеріалів за кордон та критичні виступи проти русифікаторської політики СРСР були інкриміновані українському дисидентові на суді і стали підставою для отримання вироку – спочатку вісім, а потім, після завершення цього терміну, ще п'ятнадцять років неволі. Невдовзі після другого ув'язнення й етапування до пермського табору він помер від тяжкої хвороби.

В одному зі своїх листів В. Марченко пише: «Засуджений (завважте, колеги, не за вбивство, не за створення протиурядової організації) лише за виявлення власної думки, свободу тієї самої думки [...] І все ж слово можна перемогти лише словом» (Марченко, 1994, с. 218). У протиборстві з державною ідеологією, що претендувала на світове панування, її мовою, яка уніфікувала й стандартизувала всі сфери життя в СРСР та поглинала й нівелювала будь-яку живу думку, В. Марченко своєю зброєю обирає слово, очищене від бруду омани.

У статті *Київський діалог*, написаній в обставинах жорстокої русифікації та політичних репресій української інтелігенції на початку 1970-х років, автор полемізує з уявним співрозмовником – зросійщеним

українцем Аліком про національні утиски в Україні. Він укладає в уста Аліка шаблонні формули радянської пропаганди: «українці – нація слаборозвинена, що тут вдієш, тому їй потрібен надійний захисник, коли хочеш, опікун», «цих два народи (українці та росіяни. – І. Р.) близькі, як жодні інші на світі», «питання з денационалізацією не стоїть так гостро», «усвідомлення багатьма необхідності влитися в єдину сім'ю», «злиття націй – процес природний» та ін. Такі стереотипні вирази радянської новомови, що характеризувалися високим рівнем патетики, тиражувалися промовами партійних діячів, настійливо повторювалися в засобах масової інформації, підмінюючи дійсність: «Він не підозрює, що говорить уже передовицями „Правды“», – міркує опонент Аліка (Марченко, 1994, с. 17). Автор заперечує наведені твердження, викриваючи облудність ідеологічних формулювань: «[...] сучасні ідеологи тчуть ширму, за якою намагаються приховати картину великодержавної сваволі та насильства», «неначе й не було політики глобальної русифікації, не обернено на кріпаків народ України, не нищено кращих синів у катівнях тої самої північної столиці» (Марченко, 1994, с. 20); «ось воно, справжнє обличчя „братерської допомоги“, така вона – „інтернаціональна“ „ленінська“ політика Кремля» (Марченко, 1994, с. 22). В. Марченко в цій та інших статтях виражає прямий протест проти тоталітарного режиму, викриваючи його злочини проти українського народу, й руйнує в такий спосіб усю підсистему ідеологічних висловлювань, поширюваних пропагандою для приховання правди.

Порушені в *Київському діалозі* теми отримали продовження в статті *Те, чого я не встиг сказати*. Цього разу для дезавування радянської національної і мовної політики автор вдається не лише до гострої критики, а й до їдкої іронії. Ідеться про теорію відмирання мов та стирання національних відмінностей, що пропагували в СРСР як прогресивну. Обравши навмисно задержувато-легковажний тон, автор пародіює офіційні формули про злиття мов та націй, перефразовуючи їх так, що тепер провідна роль у цих процесах відводиться не російській, а іншим мовам, наприклад китайській, англійській або німецькій:

Нумо цілим Союзом заходимося переймати мову, скажімо, братнього китайського народу [...] як тоді гарно буде, всі розмовляють однією китайською мовою: і українці, й білоруси, і росіяни. Стане з нас єдина могутня держава. Серце її буде в Пекіні. Присягнемося в дружбі великому китайському народові, що визволив із вічного рабства, врятував, просвітив та ще там

що. [...] Ні, напевно, краще на англійську мову переходити [...] Зіллємося в спільноанглійському морі в ім'я світлого майбутнього. Є ще один варіант – заговорити мовою великого Маркса – так би мовити, данина фундаторові геніального вчення (Марченко, 1994, с. 119).

Уміщення стандартизованих висловів новомови в незвичний іронічний контекст, їх деформація шляхом заміни слів сприяли деідеологізації пропагованих офіційних загальників, викриттю абсурдності їхнього змісту і водночас руйнуванню радянських догм про благотворний вплив російської мови на інші національні та їх постійне взаємозбагачення. Запечення партійного лексикону й евфемізмів радянської доби (за наведеним фрагментом упізнаються евфемізми на позначення російської мови як «мови міжнаціонального спілкування» та «другої рідної» для всіх народів СРСР) можемо трактувати як одну з форм мовного опору.

Зауважимо, що гумор та іронія в листуванні й публіцистиці дисидентів є важливим способом протистояння державній ідеології. Іронічний підхід «сприяє критичному осмисленню протиріч дійсності, а з огляду на „сміхове відсторонення“ – і руйнуванню фальшивого пафосу, штампів, ідеологічних догм та приписів» (Попкова, 2009, с. 198). На думку А. Дмитрієва та А. Сичова, гумор за своєю суттю є антитоталітарним (Дмитриєв & Сычев, 2005, с. 528). «У суспільстві, що задихалося, як в обіймах полоза, у пароксизмах фальшу, – зазначає О. Пахльовська, – природність цієї іронії, цієї критики, цієї любові була найвищою мужністю» (Пахльовська, 2000, с. 68).

Потреба в гуморі, дотепі, іронії стала реакцією на негативні сторони дійсності, певною мірою вона давала особистості відчуття інтелектуальної незалежності від тотального контролю. У листах В. Марченка неодноразово натрапляємо на міркування про значення гумору в його житті: «[...] настрій свій тонізую за допомогою гумору» (Марченко, 1994, с. 75), «[...] захищайтеся гумором. Принаймні для мене це – рятівне коло в хвилях житейського моря» (Марченко, 1994, с. 77), «в мене гумористичний настрій не зникає, хоча умови й зобов'язують» (Марченко, 1994, с. 109), «гумором я просякнутий до мозку кісток» (Марченко, 1994, с. 214), «найбільш ефективним способом додання туги в нас визнано сміх, і я використовую його максимально» (Марченко, 1994, с. 285). Листи В. Марченка сповнені іронізування над умовами свого таборового та засланського життя. В іронічно-жартівливому тоні він повідомляє: «[...] живу **повнокровним життям радянського в'язня**. Я також беру участь у житті

нашої **чудової** країни. А в трудового подвигу радянських в'язнів велика історія» (Марченко, 1994, с. 57), «[...] пишу зараз з лікарні, куди потрапив із своїми давніми аналізами, даються взнаки і клімат, і **добрі харчі, і легка робота**» (Марченко, 1994, с. 105), «У нас тут усе добре. **Слава Богу, не в Америці живемо!**» (Марченко, 1994, с. 211). У кінці листів ставить своєрідні підписи: «особливо небезпечний державний злочинець», «карний злочинець», «уральський бранець», «єдиний і неділимий син», «твій блудний і вічнореволюційний син».

З удаваним пієтетом В. Марченко змальовує робочі будні в'язнів-дисидентів, які, незалежно від їхнього фаху та стану здоров'я, мусили «щасливо працювати», виконувати щоденно певні норми виробітку, стаючи «на шлях виправлення»:

Наше табірне сьогодення сповнене пафосом трудової звитяги. Я, принаймні, живу тільки нею. Праця – пошиття торб – стала для мене чимось значно більшим, аніж просто процес виготовлення матеріальних благ (К. Маркс). Я живу з нею як Петрарка із своєю Лаурою, а Данте з Беатріче. І я таки щасливий. Ось воно – саторі, осяяння, сенс буття! Від душі, щиро шкода мені тих хіппі, які блукають у джунглях буржуазного світу. Хіба можна порівняти лежання під палаючими променями сонця на пляжах Адріатики, а чи одноманітне запаморочливе сидіння на парапетах Сени із планомірним бадьорим виробничим циклом. Відповідає до моменту й пісня: «Но в мире нет прекрасней красоты, чем красота горящего металла» (Марченко, 1994, с. 171);

[...] працюю білошвейкою – ой артіль моя, трояндо, маркізет, мадеполам. Шию торби (закреслено, але можна прочитати: для рідної влади) [...] Хапаю план щосили і сподіваюся до кінця терміну його таки схопити (Марченко, 1994, с. 291).

Іронії в наведеному уривку досягнуто перелицюванням відомих завдяки частій повторюваності в радянських текстах цитат (цитати Карла Маркса, з вірша Павла Тичини *Пісня трактористки* й однієї з популярних пісень), клішованих висловів на кшталт «буржуазний світ», що традиційно використовували для протиставлення сповненому радості та торжества «трудової звитяги» радянському світу, атрибутів із позитивною конотацією «бадьорий», «щасливий», лексеми «рідний», що викликає асоціації з родинними відносинами, у словосполученні «рідна влада» тощо. Усі ці характерні для радянської новомови ідеологізовані елементи потрапляють у комічний контекст, сусідять із розмовними сло-

вами та висловами («хапаю план щосили і сподіваюся до кінця терміну його таки схопить», «шию торби»), що надає викладу замість урочистого знущально-саркастичного забарвлення і, як наслідок, слова набувають протилежного сенсу.

Наведені фрагменти листів і статей дають підстави стверджувати, що анти тоталітарна комунікація неможлива без впливу тоталітарного мовлення, оскільки елементи новомови потрапляють в альтернативний інформаційний простір, де анігілюються, зазнаючи семантичних трансформацій. Про таке явище структурного та семантичного накладання двох антагоністичних дискурсів пише Н. Купіна: «Мовний спротив і мовна оборона супроводжуються інтерференцією: анти тоталітарна мова засвоює деякі структурні особливості мови тоталітарної, співіснуючи поряд і в контакті з останньою», і доповнює, що запозичаються насамперед семантичні ідеї (Купіна, 1995, сс. 123, 138).

У критичному контексті ідеологеми набувають інтерпретацій, відмінних від тих, що їм надавала офіційна пропаганда. Вони зазнають висміювання, обігрування, їхня конотація змінюється на діаметрально протилежну, що демонструє фальш цих постулатів і справжнє ставлення до них та до всієї ідеологічної системи духовно незалежних людей. З метою маскування викривальних зауважень щодо різних сторін життя радянського суспільства В. Марченко вдається до езопової мови, уживає лексичні маркери радянської риторики, що в офіційному слововжитку мали б навіювати уявлення про ідеальний радянський світ, але в критичному перетворюються на самопародію і слугують викриттю антигуманного, лицемірного політичного режиму:

- «Ну а позаяк „КПРС – **розум, честь і совість нашої епохи**“, то само собою зрозуміло, що у всіх, хто пише за її вказівкою, принциповість виважувати просто смішно. Щоправда, в декого може виникнути питання, а як же діяти, коли ото „візерунок цнот“ знеацька припуститься помилки. [...] В офіційних документах ХХ з'їзду КПРС тяжкий злочин (Голодомор 1932–1933 рр. – І. Р.) скваліфіковано як „**перегини під час проведення колективізації на селі**“ [...] і по всьому! До цієї теми торкатися зараз взагалі не вільно, як, зрештою, і культу особи, і причини поразок у перші роки Великої Вітчизняної війни, як і висвітлення багатьох боків нашої „**щасливої**“ дійсності» (Марченко, 1994, с. 7); «[...] ті лиха, які терплять трудящі в країнах з протилежним суспільним устроєм, а саме: експлуатація, голод,

духовне зuboжіння, – для **радянського суспільства не властиві**. Якщо ж наші люди й перенесли якісь **тимчасові труднощі**, то провина в цьому того самого світу капіталу» (Марченко, 1994, с. 125); – викриття злочинної діяльності радянської влади проти українського народу;

- «поет доторкнувся „невичерпного джерела **славної ленінської теми**“ . І справді, у першому вірші книжки йдеться за профіль **рідного вождя**, без якого автор не в спроможі уявити „всесвіту“ і „взагалі життя“» (Марченко, 1994, с. 8); «У пам'яті так і спливають **давні добрі часи** культу Сталіна. Якою чудовою школою виявились вони для нашого поета. І прикметно те, що йому зовсім легко було переучуватися. Тільки рими змінив (Сталін на Ленін) і знову митець – у **вирі ідеологічної боротьби**, знову він – борець за **передові ідеали**» (Марченко, 1994, с. 9) – критичні зауваження з приводу сучасного стану української літератури;
- «А от за 60 років **квітучого життя** радянська влада спромоглася ознайомити український народ із творчістю геніального британця лише вищеназваною кількістю томиків. Якщо ж говорити про видання рідною мовою Кітса, Омара Хайяма, Емінеску, інших, то їхню творчість треба виміряти грамами» (Марченко, 2001, с. 502) – про становище перекладацької справи в Україні;
- «Критика **щасливого сьогодення**, влади, устрою пашіла з моїх крамольних творів» (Марченко, 1994, с. 111); «Вони мусіли вибороти собі місце на **щасливій советській землі**» (Марченко, 1994, с. 151); «Ніде не хочуть друкувати моєї „Історіографії“, – нарікає дід на **щасливу дійсність**» (Марченко, 1994, с. 357); «Я давно так не реготав. Там про дійсність. Закінчується п'єса словами головного героя, до котрого завітали в гості два іноземці: „живем мы хорошо (и заплакал)“»; «**Ми, слава Богу, в демократичній країні живемо**» (Марченко, 1994, с. 65); «Ну що ж, ми маємо тепер право скаржитись в усі інстанції. В якій країні є ще **стільки прав?**» (Марченко, 1994, с. 74); «[...] до міністерства зв'язку прокрався шкідник, який навмисне порушує **святі радянські закони**» (Марченко, 1994, с. 332); «[...] виклав наболіле про своїх знайомих нищителів **радянської невинности**. [...] відчуття пов'язаності з групою розпусників-націоналістів, які сполучають інакодумання із гвалтуваннями та бешкетами, **розхитуючи** в такий спосіб **засади**

суспільства» (Марченко, 1994, с. 352) – критика державного устрою, викриття лицемірства та аморальності радянської системи.

Одним із прийомів семантико-ідеологічної трансформації офіційних штампів є поєднання в тексті двох протилежних за стильовим навантаженням планів. Це відбувається, коли одиниці тоталітарної фразеології, зазвичай піднесеної конотації, постають у реченні поряд зі словами, що позначають звичайні побутові речі, явища чи дії. Наприклад: «Мені видали на зиму душоґрійку. Це, висловлюючись мовою газет, плоди розрядки. А от те, що мої брунатні рейтузи пропали з речового мішка на складі, – рецидив холодної війни» (Марченко, 1994, с. 173); «Мене щойно вкусив комар. Я грізно в нього спитав: Ти на кого х-хобот підняв? І далі – нещадне розчавлення за дії, несумісні з законами радянського державного та суспільного устрою» (Марченко, 1994, с. 283); «[...] ласощі та супові пакети, звісно, їмо удвох з особливо небезпечною жінкою із православних» (йдеться про Валентину Пайлодзе – грузинську дисидентку на засланні, регента церковного хору) (Марченко, 1994, с. 336); «З жалю за його понівечену молодість і в ім'я торжества світлих ідеалів, вони в свою чергу напали на Фельдмана на зупинці метро» (Марченко, 1994, с. 349); «Можливо, вона бігла додому після жвавих виробничих зборів, де приймалося рішення піднести продуктивність праці на небачений рівень? А можливо, в цей час вона розмірковувала над тим, як зробити, щоб у світі ніколи не було більше воєн?.. І ось назустріч їй прямо від трамвайної зупинки суне особа з непевним минулим, представник світу насильства і зла [...]» (Марченко, 1994, с. 350). У подібних прикладах об'єднання в одному ряді «високого» й «низького» постає засобом створення парадоксу. Зміст та оцінка ідеологічних формул іронічно знижуються завдяки контамінації стилістично контрастних одиниць, уведенню в розповідь додаткового відтінку побутовизму.

Ще однією формою мовного спротиву в творах В. Марченка стають антонімічні (оксиморонні) контексти, створені шляхом поєднання взаємозаперечних, семантично несумісних компонентів. Спостерігаємо зіштовхування різко контрастних контекстів, де один із них відображає лояльне ставлення до панівної ідеології, так би мовити, офіційну позицію, поширювану державною пропагандою, інший – опозиційну, що слугує девальвації змісту, закладеного в першому контексті. Якщо в наведених вище текстових фрагментах протиставлення відбувалося на стилістич-

ному рівні (високе – низьке, звеличення – зниження, офіційний мовний стандарт – живе розмовне мовлення), то у прикладах оксиморонних контекстів – на семантичному і прагматичному (правда – ідеологічне ошуканство, об'єктивна дійсність – підміна реальності). Наприклад:

- «Чудова дійсність! Родина твоя не вмерла з голоду, тебе не розстріляли – чого ще можна бажати? Тільки жити й Бога хвалити та ще водичку помаленьку пити!.. А в комуністів шлях до світлого майбутнього веде через класову боротьбу. Освячено й проголошено істиною найдикіше – душогубство» (Марченко, 1994, с. 168);
- «Десять років старцювала на засланні мама з малими дітьми. Жили в державі, де день і ніч співається про щастя» (Марченко, 1994, с. 182);
- «[...] Двоє німців конвоювали його до Советського раю, туди, де справджуються усі мрії. На мості вже чекали прикордонники, „парни **с открытыми русскими лицами**“, і він побіг знову. Скочив убік, кущами пробиваючись до лісу. По ньому стріляли і ті, і ті – обидві „**дружественные страны**“, але марно» (Марченко, 1994, с. 183);
- «[...] видимо, зневажав досягнення оновленого краю. Йому не подобалося, що українці в Києві цураються рідної мови, а хто говорить нею, раз у раз наштовхується на злостиві кпини „інтернаціоналістів“, що навчання у вузах рівної поміж рівних республіки ведеться по-російському, що відчинено лічені церкви [...]» (Марченко, 1994, с. 350);
- «[...] зараз осіб, у тій або іншій формі позбавлених волі, у СРСР в декілька разів більше, ніж їх є по всій решті країн, що підписали Хельсінську угоду. І це, коли тут „неухильно здійснюються всі права людини“, а „поїзд розрядки йде повним ходом“» (Марченко, 1994, с. 361);
- «можете побалакати з генералом Громовим, який [...] вітав етап прибулих й під його ногами харчав, спливаючи кров'ю, зек, один із сімох власноручно застрілених ним – керівником режиму та справедливості» (Марченко, 2001, с. 499).

Іноді висловлювання, що відповідають ідеологічним стандартам, автор бере в лапки або наводить їх російською мовою, що вказує на чужорідне на українських теренах джерело ідеологем радянської епохи й увиразнює негативний заряд, який вони несуть. Але й у тих випадках, де він не вдається до таких допоміжних засобів, контрастне протиставлення змістових планів виразно демонструє ставлення до

наведених фактів сваволі радянської влади. Водночас такий підхід до викриття злочинів тоталітаризму руйнує міфи комуністичної ідеології про радянське суспільство як суспільство загального добробуту, рівності та свободи, про державу, що захищає права кожної людини і всіх народів, які її населяють, про їхню непорушну дружбу та рівноправність усіх національних мов.

Деміфологізація досягається й іншими способами. Зокрема, уживанням метафори «**велика зона**» (Марченко, 2001, с. 304) на позначення всього СРСР як табору чи в'язниці заперечує міф про найвільнішу державу у світі. Таку саму роль виконують афоризми авторства Василя Голобородька, які вживає В. Марченко: «Комунізм – це радянська влада плюс русифікація всієї країни», «Там, де насаджують одну мову, люди перестають розуміти один одного» (Марченко, 2001, с. 300). Вони розвіюють міф про комунізм як справедливий суспільний устрій, що забезпечує права націй на вільний розвиток їхніх мов і культур. Комуністична система отримує в дописах В. Марченка й відверті характеристики, позбавлені гумористичного забарвлення: «Комунізм – це справді ненаситна кровожерлива потвора» (Марченко, 2001, с. 334).

Та все-таки іронія, гумор, сміх переважають у творчості В. Марченка як засоби інакомовлення та інакомислення і як характерні особливості його стилю. У текстах натрапляємо на елементи мовної гри, зокрема на фонетичному рівні («Якийсь час теревенили, сміялись, офіціантка (**сисілістгійський** сервіс) не з'являлась [...]» (Марченко, 1994, с. 174); «Я прочитав і зараз досить обнадіяний – попри всі добрі умови та **душололюбів**» (Марченко, 1994, с. 108)), коли обігрується звукова форма слова, та на лексичному («Отож і скористався розважливо-стратегічним рішенням сімнадцятирічного вождя про те, що потрібно йти іншим шляхом»; Марченко, 1994, с. 242) – обігрування сенсу слова: автор називає Леніна «сімнадцятирічним вождем», натякаючи на рік Жовтневого перевороту – 1917-й. Щоразу вдаючись до мовної гри, ведучи виклад в іронічному ключі, В. Марченко має на меті висміювання радянських реалій, влади та її ідеологічного комплексу.

Іронія допомагала нейтралізувати офіціоз і водночас як засіб езопової мови – приховати від цензури важливу інформацію. Скажімо, автор не пише прямо про посилене стеження, а вживає перифрази «сонячні протуберанці», «підвищена сонячна активність» («В мандрах по Києву мене стало супроводжують **сонячні протуберанці**»; Марченко, 1994, с. 423);

не називає прізвища генпрокурора СРСР Руденка, а вживає вислів «руде кодро» («Припини, будь ласка, всілякі взаємини з отим **рудим кодром**»; Марченко, 1994, с. 250); пародіюючи новомову, замість прямих назв країн використовує описові («Як кажуть **у країнах, де людина людині – вовк, „you see“**» (Марченко, 1994, с. 163), «[...] зажадав виїзду на Захід. Маючи виклик на руках, почав бешкетувати, ображати **простих людей**, котрі навік залишалися **в країні праці**» (Марченко, 1994, с. 351)). Прийоми інакомовлення були необхідні, адже всі листи суворо цензурувалися. Однак зазначмо, що й цензура у творах і листах В. Марченка стає об'єктом глузувань. Її висміювання набуває значення мовного протесту проти обмежень свободи слова: «Коли листи звідси затримуються, не панікуйте. Адже в мене **стільки читачів від Уралу до Києва**» (Марченко, 1994, сс. 74–75); «Сів із твердим наміром бодай кількома словами описати свою невеличку одісею. Але розміркував, що то пахне **сведениями не подлежащими**, тож руку до муз не простягнув. Розповідатиму краще про погоду, тему, що задовольняє всі цензури на світі» (Марченко, 1994, с. 205); «[...] лише надумаю якусь свіжину описати, стримую сам себе через **всевидящее око**. Воно бачить не дуже глибоко, тож підступи можуть виявлятися там, де їх нема» (Марченко, 1994, с. 272).

Отже, аналіз публіцистичної та епістолярної творчості поборника української ідеї, радянського політв'язня В. Марченка засвідчує побутування в українському дисидентському середовищі альтернативного комунікативного дискурсу. Спротив інтелектуально незалежної особистості тоталітарній системі з її ідеологією, втіленою в новомові, русифікаторській політиці та всеосяжному контролю здійснюється мовними засобами, що формували явище, яке можна визначити як антитоталітарну мову. Способами вербального моделювання цілеспрямованого мовного опору є пародіювання офіційного дискурсу, введення лексичних маркерів радянської риторики і стереотипних формул до іронічного, комічного, критичного й антонімічного контекстів, де вони зазнавали деідеологізації та семантико-стилістичних трансформацій. Мовний спротив реалізується в різних формах заперечення ідеологізованого лексику влади та радянських евфемізмів, деформаціях стандартизованих текстів шляхом заміни слів і поєднання стилістично та семантично контрастних компонентів, застосуванні елементів мовної гри й езопової мови, іронічному переосмисленні тоталітарних штампів. Засоби мовного протесту, якими насичені твори та листи В. Марченка, сприяють руйнуванню

міфів тоталітарної доби, нівелюванню ідеологічних сенсів, викриттю антигуманної сутності радянського політичного режиму.

Бібліографія

- Андреева, В. Ю. (2009). *Стратегии и тактики коммуникативного саботажа* [Unpublished summary of doctoral dissertation]. Курский государственный университет.
- Бонола, А. (2017). Языковые формы тоталитарной и антитоталитарной коммуникации в романе В. Гроссмана *Жизнь и судьба*. *Вестник Томского государственного университета*, 2017(420), 16–22. <https://doi.org/10.17223/15617793/420/2>
- Вайс, Д. (2007). Сталинский и национал-социалистический дискурсы пропаганды: Сравнение в первом приближении. *Политическая лингвистика*, 2007(3(23)), 34–60.
- Вежбицка, А. (1993). Антитоталитарный язык в Польше: Механизмы языковой самообороны. *Вопросы языкознания*, 1993(4), 107–125.
- Гусейнов, Г. (2003). *Советские идеологемы в русском дискурсе 1990-х*. Три квадрата.
- Гловінський, М. (2001). Новомова. In О. Гнатюк (Ed.), *12 польських есеїв* (pp. 158–180). Критика.
- Дмитриев, А. В., & Сычев, А. А. (2005). *Смех: Социофилософский анализ*. Альфа-М.
- Ермакова, О. П. (1997). Тоталитарное и посттоталитарное общество в семантике слов. In Е. Širjaev (Ed.), *Русский язык* (pp. 121–165). Uniwersytet Opolski.
- Зарецький, О. (2008). *Офіційний та альтернативний дискурси: 1950–80-ті роки в УРСР*. Інститут української мови НАН України.
- Копнина, Г. А. (2020). Речевое сопротивление навешиванию политических ярлыков как способ защиты в информационно-психологической войне. *Филологические науки: Вопросы теории и практики*, 13(11), 248–253. <https://doi.org/10.30853/filnauki.2020.11.52>
- Коцюбинська, М. Х. (2009). *Листи і люди: Роздуми про епістолярну творчість*. Дух і Літера.
- Крючкова, Т. Б. (2008). О фиксации в толковых словарях идеологической вариативности лексических единиц. *Вопросы филологии*, 2008(2(29)), 46–54.
- Купина, Н. А. (1995). *Тоталитарный язык: Словарь и речевые реакции*. Издательство Уральского университета – ЗУУНЦ.
- Купина, Н. А. (1999). *Языковое сопротивление в контексте тоталитарной культуры*. Издательство Уральского университета.
- Марченко, В. (1994). *Листи до матері з неволі*. Фондація ім. О. Ольжича.
- Марченко, В. (2001). *Творчість і життя*. Сфера; Дух і Літера.
- Масенко, Л. (2017). *Мова радянського тоталітаризму*. Кліо.
- Орвелл, Дж. (2015). *1984* (В. Шовкун, Trans.). Видавництво Жупанського.
- Пахльовська, О. (2000). Українські шістдесятники: Філософія бунту. *Сучасність*, 2000(4), 65–84.

- Попкова, Н. Н. (2009). Приемы языкового сопротивления в иронической поэзии Игоря Иргеньева. In Н. А. Купина & О. А. Михайлова (Eds.), *Советское прошлое и культура настоящего: В 2 т.* (Vol. 1, pp. 198–208). Издательство Уральского университета.
- Почепцов, Г. (2012). Від Facebook'у і гламуру до WikiLeaks: Медіакомунікації. Спадщина.
- Тарнашинська, Л. (2012). Українське шістдесятництво в «духовній ситуації» своєї доби: Синергетичний вимір. *Слово і час*, 2012(3(615)), 19–37.
- Seriot, P. (1985). *Analyse du discours politique soviétique*. Institut d'études slaves.
- Seriot, P. (1992). La langue, corps pur de la nation: Le discours sur la langue dans la Russie brejnévienne. *Les Temps Modernes*, 1992(550), 186–208.
- Thom, F. (1987). *La langue de bois*. Julliard.
- Young, J. W. (1991). *Totalitarian language: Orwell's newspeak and its Nazi and communist antecedents*. University Press of Virginia.

Bibliography (Transliteration)

- Andreeva, V. IU. (2009). *Strategii i taktiki kommunikativnogo sabotazha* [Unpublished summary of doctoral dissertation]. Kurskii gosudarstvennyi universitet.
- Bonola, A. (2017). IAzykovye formy totalitarnoi i antitotalitarnoi kommunikatsii v romane V. Grossmana *Zhizn' i sud'ba*. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta*, 2017(420), 16–22. <https://doi.org/10.17223/15617793/420/2>
- Dmitriev, A. V., & Sychev, A. A. (2005). *Smekh: Sotsiоfilosofskii analiz*. Al'fa-M.
- Ermakova, O. P. (1997). Totalitarnoe i posttotalitarnoe obshchestvo v semantike slov. In E. Širjaev (Ed.), *Russkii iazyk* (pp. 121–165). Uniwersytet Opolski.
- Glovins'kyi, M. (2001). Novomova. In O. Hnatiuk (Ed.), *12 pol's'kykh eseiv* (pp. 158–180). Krytyka.
- Guseinov, G. (2003). *Sovetskie ideologemy v russkom diskurse 1990-kh*. Tri kvadrata.
- Kopnina, G. A. (2020). Rechevoe soprotivlenie naveshivaniuu politicheskikh iarlykov kak sposob zashchity v informatsionno-psikhologicheskoi voine. *Filologicheskie nauki: Voprosy teorii i praktiki*, 13(11), 248–253. <https://doi.org/10.30853/filnauki.2020.11.52>
- Kotsiubyns'ka, M. Kh. (2009). *Lysty i liudy: Rozdumy pro epistoliarnu tvorchist'*. Dukh i Litera.
- Kriuchkova, T. B. (2008). O fiksatsii v tolkovykh slovoriakh ideologicheskoi variativnosti leksicheskikh edynits. *Voprosy filologii*, 2008(2(29)), 46–54.
- Kupina, N. A. (1995). *Totalitarnyi iazyk: Slovar' i rechevye reaktivnosti*. Izdatel'stvo Ural'skogo universiteta – ZUUNTS.
- Kupina, N. A. (1999). *IAzykovoie soprotivlenie v kontekste totalitarnoi kul'tury*. Izdatel'stvo Ural'skogo universiteta.
- Marchenko, V. (1994). *Lysty do materi z nevoli*. Fundatsiia im. O. Ol'zhycha.

- Marchenko, V. (2001). *Tvorchist' i zhyttia*. Sfera; Dukh i Litera.
- Masenko, L. (2017). *Mova radians'koho totalitaryzmu*. Klio.
- Orvell, Dzh. (2015). *1984* (V. Shovkun, Trans.). Vydavnytstvo ZHupans'koho.
- Pakh'ovs'ka, O. (2000). Ukraïns'ki shistdesiatnyky: Filosofiia buntu. *Suchasnist'*, 2000(4), 65–84.
- Pocheptsov, H. (2012). *Vid Facebook'u i hlamuru do WikiLeaks: Mediakomunikatsii*. Spadshchyna.
- Popkova, N. N. (2009). Priemy iazykovogo soprotivleniia v ironicheskoi poëzii Igoria Irten'eva. In N. A. Kupina & O. A. Mikhaïlova (Eds.), *Sovetskoe proshloe i kul'tura nastoiashchego: V 2 t.* (Vol. 1, pp. 198–208). Izdatel'stvo Ural'skogo universiteta.
- Seriot, P. (1985). *Analyse du discours politique soviétique*. Institut d'études slaves.
- Seriot, P. (1992). La langue, corps pur de la nation: Le discours sur la langue dans la Russie brejnévienne. *Les Temps Modernes*, 1992(550), 186–208.
- Tarnashyns'ka, L. (2012). Ukraïns'ke shistdesiatnytstvo v “dukhovniï sytuatsii” svoiei doby: Synerhetychni vymir. *Slovo i chas*, 2012(3(615)), 19–37.
- Thom, F. (1987). *La langue de bois*. Julliard.
- Vaïs, D. (2007). Stalinskiï i natsional-sotsialisticheskiï diskursy propagandy: Sravnenie v pervom priblizhenii. *Politicheskaiia lingvistika*, 2007(3(23)), 34–60.
- Vezhbítska, A. (1993). Antitotalitarniï iazyk v Pol'she: Mekhanizmy iazykovoï samooborony. *Voprosy iazykoznaniiia*, 1993(4), 107–125.
- Young, J. W. (1991). *Totalitarian language: Orwell's newspeak and its Nazi and communist antecedents*. University Press of Virginia.
- Zarets'kyi, O. (2008). *Ofitsiyni ta al'ternatyvniï dyskursy: 1950–80-ti roky v URSR*. Instytut ukrains'koi movy NAN Ukraïny.

The Means of Verbalising the Phenomenon of “Resistance to the Soviet Totalitarian System” (Based on Journalistic and Epistolary Texts by Valeriï Marchenko)

Summary

This article is devoted to the issue of language resistance under the conditions of totalitarian ideology. Certain linguistic phenomena alternative to the official discourse, and generally called “anti-totalitarian language” in scholarship, arise as a form of opposition to the newspeak and the political regime of totalitarian states in general. The aim of the article is to highlight

the ways, forms and means of linguistic resistance to the Soviet totalitarian ideology and the Soviet newspeak implemented in the journalistic works and letters of the Ukrainian dissident Valerii Marchenko.

The analysis of Marchenko's writings indicates the existence of an alternative communicative discourse in the Ukrainian dissident environment. Humour, irony and ridicule of ideological realities, parody of official lexicon, clichés and stereotypical formulas of totalitarian language are found to be its most expressive features. The study reveals that the introduction of the lexical markers of Soviet rhetoric in deliberately created ironic, comic, critical and antonymous contexts, along with their deideologisation and semantic-stylistic transformations are the ways of purposeful linguistic resistance. The means of language protest are proved to contribute to the destruction of totalitarian era myths, in particular, about the Soviet society as one of general well-being, equality and freedom, about the state protecting the rights of everyone, and about equality of all national languages.

Sposoby werbalizowania zjawiska „oporu wobec sowieckiego systemu totalitarnego” (na podstawie tekstów dziennikarskich i epistolarnych Walerija Marczenki)

Streszczenie

Pewne alternatywne wobec oficjalnego dyskursu zjawiska językowe, w nauce określane ogólnie jako „język antytotallitarny”, powstają jako forma sprzeciwu wobec nowomowy i reżimu politycznego państw totalitarnych. Artykuł ma na celu zwrócenie uwagi na sposoby, formy i środki językowe, za pomocą których ukraiński dysydent Walerij Marczenko wyraża sprzeciw wobec totalitarnej ideologii sowieckiej i nowomowy.

Przeprowadzona analiza prac Marczenki wskazuje na istnienie alternatywnego dyskursu komunikacyjnego w środowisku ukraińskich dysydentów. Jak wykazano, za najbardziej wyraziste cechy można uznać humor, ironię i kpinę z ideologicznych realiów, parodię oficjalnego słownictwa, frazesów

i stereotypowych sformułowań języka totalitarnego. Wprowadzanie leksykalnych znaczników sowieckiej retoryki w celowo stworzonych kontekstach ironicznych, komicznych, krytycznych i antonimicznych, wraz z ich deideologizacją i przekształceniami semantyczno-stylistycznymi, jest sposobem wyrażania sprzeciwu. Wykazano również, że środki językowe przyczyniają się do niszczenia mitów czasów totalitarnych, w szczególności o społeczeństwie sowieckim jako o społeczeństwie powszechnego dobrobytu, równości i wolności, o państwie chroniącym prawa wszystkim oraz o równości wszystkich języków narodowych.

Keywords: anti-totalitarian language; language resistance; totalitarian ideology; ideologeme; official and alternative discourses; irony; critical context; antonymous context

Słowa kluczowe: język antytotallitarny; opór językowy; ideologia totalitarna; ideologem; dyskurs oficjalny i alternatywny; ironia; kontekst krytyczny; kontekst antonimiczny

---

Inna Renchka, National University of Kyiv-Mohyla Academy, Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5568-7941>

Correspondence: i.renchka@ukma.edu.ua

The preparation of this article was self-financed by the author.

Competing interests: The author has declared that she has no competing interests.

Publication history: Received: 2021-08-10; Accepted: 2022-03-23; Published: 2022-12-23